



Εργαστήριο Δημογραφικών και Κοινωνικών Αναλύσεων, Πεδίον Άρεως, Βόλος, 38334,
<http://www.ldsa.gr> / demolab@uth.gr , +3024210 - 74430/83666

Ελλάδα, δημογραφικές προκλήσεις

Βύρων Κοτζαμάνης*

Οι δημογραφικές εξελίξεις μας προβληματίζουν την τελευταία τριακονταετία. Η βασική ανησυχία αφορά την πορεία μιας από τις δημογραφικές συνιστώσες (της γονιμότητας) και τα κυριότερα μέτρα μέχρι πρόσφατα αφορούσαν κυρίως στην επιδοματική ενίσχυση των οικογενειών με 4 -και εν συνεχεία με 3- και περισσότερα παιδιά ως και σε κάποιες διευκολύνσεις για τις εργαζόμενες μητέρες στον δημόσιο και διευρυμένο δημόσιο τομέα με στόχο την εναρμόνιση της οικογενειακής με την επαγγελματικής ζωή (άδειες/ πρόωγη συνταξιοδότηση των εχόντων ανήλικο παιδί). Τα μέτρα αυτά δεν ανέκοψαν την συρρίκνωση της γονιμότητας.

Ταυτόχρονα, στην χώρα μας, σε αντίθεση με την πλειονότητα των ανεπτυγμένων χωρών του πλανήτη μας με κοντινές δημογραφικές εξελίξεις δεν υπήρξε- και δεν υπάρχει δημογραφική πολιτική ενώ ταυτόχρονα: α) απουσιάζει μια επιτελική δομή για την παρακολούθηση των εξελίξεων και την λήψη εγκαίρως συντονισμένων δράσεων/ αξιολόγηση των αποτελεσμάτων τους σε επίπεδο κεντρικής διοίκησης, β) δεν υπάρχει «δημογραφική παιδεία» και γ) δεν υφίστανται ερευνητικές δομές για την μελέτη των πληθυσμιακών –δημογραφικών μας εξελίξεων .

1) Οι πρόσφατες δημογραφικές μας εξελίξεις¹ και οι προβληματισμοί που τίθενται

Το «παίγνιο» των βασικών δημογραφικών συνιστωσών στην χώρα μας (γονιμότητα, θνησιμότητα, εσωτερική και εξωτερική μετανάστευση), έχει οδηγήσει:

- Στην **υπέρ-συγκέντρωση του πληθυσμού** σε ένα εξαιρετικά περιορισμένο τμήμα της συνολικής επιφάνειάς της με τη δημιουργία δύο μητροπολιτικών περιοχών (Αθήνας και Θεσσαλονίκης) και η εγκατάλειψη του υπαίθρου χώρου (το 60% του πληθυσμού είναι συγκεντρωμένο πλέον στο 6% της συνολικής επιφάνειας)².
- Στη **μείωση του συνολικού πληθυσμού που έχει αρχίσει ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 2000 και που, πιθανότατα θα συνεχισθεί μέχρι και το 2050**. Η μείωση αυτή οδηγεί προοδευτικά στην συρρίκνωση του πληθυσμού εργάσιμης ηλικίας (15-64 ετών) και, προφανώς, και του οικονομικά ενεργού πληθυσμού³.
- Σε μια **υψηλή δημογραφική γήρανση** (υψηλά και αυξανόμενα συνεχώς ποσοστά πληθυσμού 65 ετών και άνω - ως και υψηλά % των >85 ετών-). Η τάση αυτή δεν αναμένεται να ανακοπεί τις επόμενες δύο δεκαετίες, οι ρυθμοί αύξησης του ειδικού βάρους των ηλικιωμένων δύνανται όμως -υπό όρους- να επιβραδυνθούν..

Βασικό ρόλο στα προαναφερθέντα είχαν κυρίως:

α) Η χαμηλή γονιμότητα -κάτω από το όριο αναπαραγωγής-, καθώς οι γυναίκες που γεννήθηκαν λίγο πριν από τον Β' παγκόσμιο πόλεμο έφεραν στον κόσμο κατά μέσο όρο 2,2 παιδιά, αυτές που γεννήθηκαν στα τέλη της της δεκαετίας του '70 1,65 ενώ οι νεότερες θα κάνουν πιθανότατα ακόμη λιγότερα (γύρω στα 1,55).

* Καθηγητής, Δ/ντης Εργαστηρίου Δημογραφικών και Κοινωνικών Αναλύσεων (ΕΔΚΑ), ΤΜΧΠΠΑ, Παν. Θεσσαλίας, e-mail: bkotz@prd.uth.gr

Έτσι, τις τελευταίες δεκαετίες περιορίστηκε σημαντικά ο αριθμός των γεννήσεων (γύρω στις 90.000/έτος την τρέχουσα δεκαετία) και αυξήθηκε λόγω της γήρανσης του πληθυσμού μας ο αριθμός των θανάτων (120.000/ετησίως κατά μέσο όρο την δεκαετία του 2010) με αποτέλεσμα ένα αρνητικό φυσικό ισοζύγιο. *Και η τάση αυτή δεν πρόκειται πιθανότατα να αναστραφεί μέχρι το 2050. Απλώς είναι δυνατό, εάν οι γεννήσεις σταθεροποιηθούν - και στην ευνοϊκότερη των περιπτώσεων να αυξηθούν-, το αρνητικό δε αυτό ισοζύγιο γεννήσεων θανάτων στο μέλλον να περιορισθεί.*

β) Η ανάδυση μετά το 2010 ενός νέου κύματος μετανάστευσης (εξόδου τόσο Ελλήνων όσο και αλλοδαπών που ήταν εγκατεστημένοι στην χώρα μας). Η μετανάστευση αυτή, όσον αφορά τους Έλληνες, επικεντρώνεται σε νέους αναπαραγωγικής ηλικίας (25-45 ετών) και δεν αναμένεται να ανακοπεί σύντομα (αντιθέτως η επιστροφή στην χώρα τους των αλλοδαπών μονίμων κατοίκων της Ελλάδας αναμένεται να περιορισθεί). Έτσι, την τρέχουσα δεκαετία το μεταναστευτικό μας ισοζύγιο είναι αρνητικό παρόλη την εγκατάσταση στην χώρα μας την τελευταία πενταετία τμήματος των παρατύπων εισερχομένων αλλοδαπών (βλ. «προσφυγική κρίση»). *Το αρνητικό αυτό μεταναστευτικό ισοζύγιο είναι δυνατόν φυσικά να αλλάξει μεσοπρόθεσμα πρόσημο .*

2) Μπορούμε να κάνουμε κάτι για να αναστραφούν/επιβραδυνθούν κάποιες από τις προαναφερθείσες τάσεις;

ι) **Η υπερ-συγκέντρωση του πληθυσμού.** Η τάση μετακίνησης προς τα μεγάλα αστικά κέντρα έχει μεν ανακοπεί την τελευταία δεκαετία ενώ αναδύεται μια τάση επιστροφής των εσωτερικών κυρίως μεταναστών των προηγούμενων δεκαετιών στις περιοχές προέλευσης τους, αλλά οι τάσεις αυτές, ακόμη και αν ενισχυθούν με κάποια μέτρα (ενίσχυση νέων για εγκατάσταση και δραστηροποίησή τους στον ύπαιθρο χώρο) *δεν πρόκειται να αλλάξουν ριζικά μεσοπρόθεσμα τον πληθυσμιακό χάρτη της Ελλάδας.*

ιι) **Η μείωση του πληθυσμού εξαιτίας των αρνητικών φυσικών και μεταναστευτικών ισοζυγίων και η γήρανσή του.** Όπως το πλήθος και το ειδικό βάρος των ηλικιωμένων θα συνεχίσει να αυξάνεται τις επόμενες δεκαετίες, θα αυξάνονται και οι θάνατοι⁴. Αυτό θα έχει ως αποτέλεσμα την ταχεία μείωση τόσο του συνολικού πληθυσμού όσο και αυτή των εν δυνάμει οικονομικά ενεργών. *Αν και η μείωση του πληθυσμού μας θα πρέπει να θεωρείται δεδομένη, αυτή δύναται να περιορισθεί υπό όρους: αλλαγή πρόσημο στο μεταναστευτικό ισοζύγιο, περιορισμός του αρνητικού φυσικού ισοζυγίου (γεννήσεις - θάνατοι).*

Ειδικότερα, η *δημογραφική γήρανση εκ των άνω* (αυτή δηλαδή που οφείλεται στην αύξηση του προσδόκιμου ζωής) δεν είναι δυνατόν να ανακοπεί. Η *δημογραφική γήρανση εκ των κάτω*, αντιθέτως (αυτή δηλαδή που οφείλεται στην μείωση των γεννήσεων) μπορεί να επιβραδυνθεί εάν ανακοπεί η μείωση των γεννήσεων σε μια πρώτη φάση και εν συνεχεία αυτές αυξηθούν ελαφρώς. *Στην επιβράδυνση της δημογραφικής γήρανσης δύναται φυσικά να συντελέσουν τόσο η ανακοπή της μετανάστευσης των νέων όσο και η προσέλκυση νέων αλλοδαπών.*

Με βάση τα προαναφερθέντα οι όποιες παρεμβάσεις θα πρέπει να επικεντρωθούν βασικά στην μετανάστευση και την γονιμότητα.

1) *θα πρέπει καταρχάς να τεθεί σαν στόχος η ανακοπή της μετανάστευσης κυρίως των νέων Ελλήνων και να γίνει η χώρα μας πιο «ελκυστική» για νέους αλλοδαπούς* οι οποίοι επιθυμούν να εγκατασταθούν, να εργασθούν και να δημιουργήσουν σε αυτήν (και όχι να μείνουν «καταναγκαστικά» σε αυτήν). Τα προαναφερθέντα προφανώς συνδέονται αφενός μεν με την ριζική αλλαγή της οικονομικής κατάστασης και υψηλούς ρυθμούς μεγέθυνσης και ανάπτυξης (οι δυο όροι δεν ταυτίζονται) αφετέρου δε με ενεργές πολιτικές ενσωμάτωσης των εγκατεστημένων αλλοδαπών και προσέλκυσης νέων που θα πληρούν συγκεκριμένες προϋποθέσεις. Για να επιτευχθούν οι στόχοι που αναφέρουμε προϋποτίθεται: ι) η ταχύτατη ανάκαμψη της ελληνικής οικονομίας, η μείωση της ανεργίας των νέων και η αύξηση των αμοιβών ιι) μέτρα που θα διευκολύνουν τον επαναπατρισμό τμήματος των νέων Ελλήνων που μετανάστευσαν την τρέχουσα δεκαετία και ιιι) μια ενεργή και συνεκτική μεταναστευτική πολιτική.

και

2) *θα πρέπει να αυξηθεί η γονιμότητα (και μεσοπρόθεσμα και οι γεννήσεις).* Στην Ελλάδα το μοντέλο του ζευγαριού (παντρεμένου η μη) με περιορισμένο αριθμό παιδιών έχει πλέον επικρατήσει, οι στάσεις και οι αντιλήψεις έχουν αλλάξει, οι νεότεροι έχουν υιοθετήσει διαφορετικές συμπεριφορές από αυτές των γονιών τους και των παππούδων τους και οι αλλαγές αυτές οδηγούν αφενός μεν στην προοδευτική συρρίκνωση των οικογενειών με > 3 παιδιά, αφετέρου δε στην αύξηση του % των γυναικών που δεν αποκτούν πλέον κανένα παιδί. Ταυτόχρονα οφείλουμε να επισημάνουμε ότι η χώρα μας δεν αποτελεί μια εξαίρεση στον ευρωπαϊκό χώρο: οι οικονομικοί, κοινωνικοί, πολιτισμικοί και θεσμικοί παράγοντες εξελίσσονται, ακολουθώντας συγκλίνουσες πορείες στον χώρο αυτό και οι δημογραφικές μας συμπεριφορές δεν αποκλίνουν πλέον σημαντικά από αυτές της πλειοψηφίας των ανεπτυγμένων χωρών της Ευρώπης.

Η νόρμα τοποθετείται πλέον γύρω από τα δύο παιδιά για την μεγάλη πλειοψηφία των νέων και η υλοποίηση του στόχου αυτού με τα διαθέσιμα πλέον αντισυλληπτικά μέσα είναι όλο και περισσότερο εφικτή. Ταυτόχρονα όμως η απόκτηση παιδιού/παιδιών για ευρύτατα στρώματα του πληθυσμού μας καθίσταται με την υψηλή ανεργία των νέων και την επισφάλεια στην αγορά εργασίας, την συρρίκνωση των μισθών και κυρίως την αβεβαιότητα για το μέλλον, ακόμη πιο προβληματική. Τέλος, είναι προφανές, ότι τα όποια μέτρα ληφθούν θα πρέπει να επικεντρωθούν στο παιδί ανεξαρτήτως της τρόπου συμβίωσης του/των γονέων του (εκτός γάμου, σε σύμφωνο συμβίωσης, σε γάμο, καμιά από τις προηγούμενες καταστάσεις).

Θα πρέπει όμως να γνωρίζουμε και ότι:

Η τελική γονιμότητα των γυναικών που γεννήθηκαν γύρω από το 1975 σε καμιά ευρωπαϊκή χώρα δεν αναμένεται να υπερβεί τα 2,0 παιδιά/γυναίκα. Για να εξασφαλισθεί σήμερα η αναπαραγωγή ενός πληθυσμού, λαμβάνοντας υπόψη και την τρέχουσα θνησιμότητα, απαιτούνται 2,07παιδιά /γυναίκα. Οφείλουμε ταυτόχρονα να υπενθυμίσουμε ότι ανάμεσα στις 28 ευρωπαϊκές χώρες για τις οποίες διαθέτουμε στοιχεία ελάχιστες βρίσκονται πολύ κοντά (1,85-2,0 παιδιά) στο όριο αναπαραγωγής: βασικά οι σκανδιναβικές χώρες¹ και η Γαλλία. Σε όλες τις άλλες οι νεότερες γενεές δεν εξασφαλίζουν την αναπαραγωγή τους, η δε Ελλάδα (1,65 περίπου παιδιά/γυναίκα για τις γυναίκες που γεννήθηκαν στα τέλη της δεκαετίας του 1970) εντάσσεται στην ομάδα των χωρών εκείνων η γονιμότητα των οποίων υπολείπεται αρκετά του ορίου αναπαραγωγής (ομάδα που συμπεριλαμβάνει τις χώρες του ευρωπαϊκού νότου + τις περισσότερες από τις πρώην σοσιαλιστικές χώρες + Γερμανία). Το ότι οι προαναφερθείσες χώρες έχουν μια σχετικά υψηλή γονιμότητα που εγγίζει την αναπαραγωγή των γενεών του δεν είναι τυχαίο. Όλες έχουν ανεπτυγμένο κράτος πρόνοιας και ταυτόχρονα διαφορετικά μείγματα δημογραφικής, κοινωνικής, οικονομικής και οικογενειακής πολιτικής (ως και πολιτικές ισότητας των δυο φύλων). Ο συνδυασμός των πολιτικών αυτών που έχουν βάθος χρόνου (δεκαετίες) οδηγεί όμως στο ίδιο αποτέλεσμα: σε μια γονιμότητα λίγο κάτω από τα 2 παιδιά/γυναίκα και στην μικρή απόκλιση ανάμεσα στον επιθυμητό και πραγματοποιημένο αριθμό παιδιών στις χώρες αυτές.

Θα πρέπει επίσης να υπενθυμίσουμε ότι η Ελλάδα διαφοροποιείται από τις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες-μέλη της προ του 2000 Ε.Ε σε κάποια σημεία. Ειδικότερα η χώρα μας⁵:

1) Δεν γνώρισε μεταπολεμικά την «έκρηξη» των γεννήσεων (“baby-boom”) που σημάδεψε την πλειοψηφία των ανεπτυγμένων χωρών του πλανήτη 2) είχε -και έχει ακόμη- ένα πολύ χαμηλό ποσοστό γεννήσεων εκτός γάμου (<10%), ενώ ταυτόχρονα η συσχέτιση ανάμεσα στον γάμο και την τεκνογονία είναι ισχυρή και υπάρχει ακόμη εν μέρει μια «αρνητική» εικόνα για τα εκτός γάμου παιδιά και την άγαμη μητέρα 3) η ένταση της διάλυσης των έγγαμων συμβιώσεων είναι ακόμη χαμηλή (αν και με ανοδικές τάσεις) 4) η ηλικία αποχώρησής των νέων από την οικογενειακή εστία ήταν -και παραμένει- από τις υψηλότερες στην Ευρώπη (κοινό σημείο με τις άλλες χώρες του ευρωπαϊκού νότου). 6) Η μέση ηλικία στην απόκτηση των παιδιών (31,5 έτη το 2017) είναι επίσης από τις υψηλότερες στην Ευρώπη 7) με βάση το συγχρονικό δείκτη γονιμότητας, εντάσσεται στην ομάδα εκείνη των ευρωπαϊκών χωρών (7 χώρες στις 28) με την χαμηλότερη γονιμότητα (1,30-1,40 παιδιά/γυναίκα) 8) το ποσοστό των άτεκνων γυναικών αυξάνεται ταχύτατα στις νεότερες γενεές (γυναίκες που γεννήθηκαν λίγο μετά το 1970) και είναι από τα υψηλότερα - >20% - στην Ευρώπη (κοινό σημείο με τις άλλες χώρες του ευρωπαϊκού νότου και τις γερμανόφωνες χώρες).

Τέλος, ανάμεσα στις «διαιτερότητες» θα πρέπει να αναφέρουμε και την μακρόχρονη και ιδιαίτερα έντονη οικονομική κρίση. Στο σημείο αυτό θα πρέπει όμως να τονίσουμε ότι ενώ η αλλαγή πρόσημου στην μετανάστευση (από + σε -) είναι άμεσο αποτέλεσμα της κρίσης, η χαμηλή γονιμότητα δεν είναι δυνατόν να αποδοθεί στην κρίση καθώς έχει ιστορικό βάθος (αφορά όλες τις γενεές που γεννήθηκαν μετά το 1935 και χαρακτηρίζει τις τέσσερις τελευταίες δεκαετίες). *Η τρέχουσα κρίση ενίσχυσε απλώς τις προ υπάρχουσες τάσεις*⁶ (βλ. συνεχιζόμενη αύξηση της μέσης ηλικίας στην τεκνογονία, διατήρηση των δεικτών συγχρονικής γονιμότητας σε ιδιαίτερα χαμηλά επίπεδα ως και συνέχιση των πτωτικών τάσεων της γονιμότητας των γενεών), καθιστώντας απλώς δυσκολότερη την ανακοπή τους.

Ταυτόχρονα, σε αντίθεση πάντοτε με τις προαναφερθείσες ευρωπαϊκές χώρες, στην Ελλάδα: ι) για μια πλειοψηφία η εργασία της γυναίκας εκτός της εστίας θεωρείτο μέχρι πρόσφατα συμπληρωματική αυτής του άνδρα. Τα ποσοστά συμμετοχής των γυναικών στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό αυξήθηκαν ταχύτατα μετά το 1990 ενώ αντίθετως τα μέτρα και οι υποδομές που θα επέτρεπαν μια κάποια εναρμόνιση ανάμεσα στην εργασιακή και την οικογενειακή ζωή δεν λήφθηκαν/ αναπτύχθηκαν με την ίδια ταχύτητα.

ιι) η ευθύνη του μεγάλωματος των παιδιών «βαραίνει» σημαντικά μόνον την γυναίκα.

¹ Στις σκανδιναβικές χώρες ειδικότερα, με πρώτη την Σουηδία, το δημογραφικό αποτέλεσε από τις αρχές της δεκαετίας του 1930 το όχημα για την «χειραφέτηση» των γυναικών και την συγκρότηση ενός οικουμενικού κράτους πρόνοιας).

iii) οι ασυμβατότητες ανάμεσα στην εργασιακή και την οικογενειακή ζωή είναι από τις ισχυρότερες στην ανεπτυγμένη Ευρώπη (και το ίδιο ισχύει για τις ανισότητες ανάμεσα δυο φύλα στον ιδιωτικό/οικογενειακό βίο) ενώ ταυτόχρονα τα δικαιώματα του παιδιού είναι συρρικνωμένα.

iv) οι διαγενεακές μεταφορές προς τα παιδιά και τα εγγόνια συντελούνται σε μεγάλο βαθμό και πριν τον θάνατο των ανιόντων (πχ οι μεταφορές σε χρήμα από συντάξεις και εφάπαξ).

και

v) Οι διατιθέμενοι πόροι για την οικογενειακή πολιτική είναι άκρως περιορισμένοι. Λαμβάνοντάς υπόψη τις μεταφορές σε χρήμα, το κόστος των υπηρεσιών και τις διάφορες απαλλαγές, με τα δεδομένα του ΟΟΣΑ η Ελλάδα βρίσκεται προ κρίσης (2010) στην 5η προ του τέλους θέση ανάμεσα στις 33 εξεταζόμενες χώρες.

Η αλλαγή των αναπαραγωγικών συμπεριφορών απαιτεί βάθος χρόνου και προϋποθέτει την πλήρωση δύο συνθηκών: αφενός μεν την προοδευτική αλλαγή των κυρίαρχων αξιών και την αντικατάστασή τους από αξίες που -εκτός των άλλων- «ευνουούν» περισσότερο την τεκνογονία, αφετέρου δε την δημιουργία ενός γενικότερου ευνοϊκού περιβάλλοντος και παρεμβάσεις (όχι κυρίως επιδοματικού χαρακτήρα) που θα επιτρέπουν την υλοποίηση του επιθυμητού μεγέθους οικογένειας. Οι δύο όμως αυτές συνθήκες -ιδιαίτερα δε η δεύτερη- δεν πληρούνται προς το παρόν στην χώρα μας.

Έτσι, αν δεχθούμε ότι η χαμηλή γονιμότητα έχει ήδη θέσει/ θα θέσει κάποια προβλήματα θα πρέπει κατ' αρχάς να ληφθούν άμεσα μέτρα που να διευκολύνουν τα νέα ζευγάρια/ νέες γυναίκες να αποκτήσουν τον αριθμό των παιδιών που επιθυμούν, και, επομένως: α) σε μια πρώτη φάση, να ανακοπούν οι μακρόχρονες πτωτικές τάσεις της γονιμότητας, και, β) σε μια δεύτερη φάση, να αναστραφούν. Τα όποια μέτρα ληφθούν δεν πρόκειται φυσικά να αυξήσουν άμεσα σημαντικά την γονιμότητα και τον αριθμό των γεννήσεων (πόσο μάλλον που ο αριθμός των γυναικών σε αναπαραγωγική ηλικία αναμένεται να μειωθεί μέχρι το 2035) και, προφανώς, δεν πρόκειται να ανατρέψουν τις επόμενες δυο δεκαετίες ούτε τις τάσεις μείωσης του συνολικού πληθυσμού /του πληθυσμού των ατόμων εργάσιμης ηλικίας, ούτε την αύξηση των ηλικιωμένων /υπερηλικών.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Με βάση τα προαναφερθέντα, θα πρέπει:

1) **Να προγραμματίσουμε την πορεία μας την επόμενη εικοσαετία με βάση τις πιθανές -αν όχι σίγουρες- εξελίξεις και, ειδικότερα: 1) την αναμενόμενη μείωση του συνολικού πληθυσμού ως και του αριθμού/ ποσοστού των 15-64 ετών και 2) την αναμενόμενη αύξηση τόσο του πλήθους όσο και του ειδικού βάρους των άνω των 65 ετών/ 80 ετών και άνω («γήρανση μέσα στην γήρανση»)**

και

2) **Να ληφθούν μέτρα που δεν δύνανται να αναστρέψουν άμεσα, αλλά μεσοπρόθεσμα, τις πρότερες τάσεις, στοχεύοντας α) στην αύξηση της τελικής γονιμότητας των γυναικών που γεννήθηκαν μετά το 1980 (από 1,5 σε 1,7-1,8 παιδιά/ γυναίκα) και την σταθεροποίηση μελλοντικά των γεννήσεων γύρω από τις 100.000 /έτος (έναντι των 90.000 περίπου ετησίως την τρέχουσα δεκαετία) και β) στην ανακοπή της μετανάστευσης και στην αλλαγή του πρόσημου του μεταναστευτικού ισοζυγίου της χώρας μας (πέραςμα δηλ. από ένα ισοζύγιο όπου οι έξοδοι είναι περισσότεροι από τις εισόδους, στο αντίστροφο).**

ΑΝΑΦΟΡΕΣ

¹. Β. Κοτζαμάνης (2017), Οι δημογραφικές εξελίξεις στην μεταπολεμική Ελλάδα, τάσεις, ρήξεις και προοπτικές, ΤΜΧΠΠΑ/ ΕΔΚΑ, Σειρά ερευνητικών Εργασιών, 12. (http://www.demography-lab.prd.uth.gr/WP_12_2017.pdf).

². Β. Kotzamanis (2018), La Grèce : une mosaïque de vides et de trop-pleins démographiques, pp. 345-366, in: B. Kotzamanis., A. Parant (eds), *Regards sur la population de l'Europe du Sud-est/ Glances on the population of SE Europe*, Demobalk (ed), Athens, 2018.

³. Β. Κοτζαμάνης (2017), *Ο πληθυσμός της Ελλάδας στον ορίζοντα του 2050, μια συνοπτική παρουσίαση*. Βόλος, (http://www.demography-lab.prd.uth.gr/1_REPORT%20PROJECTIONS_2015-50_GR_BK_2017.pdf).

⁴. Β. Κοτζαμάνης (2016), Αναπόφευκτη η αύξηση των θανάτων και η μείωση των γεννήσεων στην Ελλάδα την επόμενη εικοσαετία; *Δημογραφικά Νέα*, 28 (http://www.demography-lab.prd.uth.gr/DemoNews/DEMONEWS_28.pdf).

⁵. Β. Kotzamanis & J.P. Sardon (2018), La fécondité en Grèce de l'après-guerre, tendances lourdes et ruptures , pp. 253-276, in: B. Kotzamanis., A. Parant (eds), *Regards sur la population de l'Europe du Sud-est/ Glances on the population of SE Europe*, Demobalk (ed), Athens, 2018.

⁶. Β. Kotzamanis, A. Kostaki & P. Baltas (2017), The evolution of Period fertility in Greece and Its changes During the Current Economic Recession (with A), σσ. 127-145, *Population Review*, vol. 56 (2) ως και Β. Kotzamanis (2018), La crise actuelle en Grèce et ses conséquences sur la population, in: *Documents de travail*, no 231, INED, Paris.